

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VEBA KAVRAMLARI
ÜZERİNE: MİSTİSİZİMDEN SOSYAL REFORMA
On Plague Terms in Ottoman Empire:
From Mysticism to Social Reform**

Birsen BULMUŞ*

Özet: Çalışmada Osmanlı döneminde görülen veba hastalığına ait meselelere ilişkin teolojik bakış açıları tartışılmıştır. İslami bilginlere ait söz konusu farklı görüşler dogmatizm ve kadercilik bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Dogmatizm, kadercilik, İslam, veba.

Abstract: *In the study, the theological views on issues about plague seen in Ottoman times have been discussed. These different Islamic views of some scholars have been comparatively evaluated in terms of dogmatism and determinism.*

Keywords: *Dogmatism, determinism, Islam, plague.*

Osmanlı İmparatorluğu'nda veba üzerine olan modern bilimin en muammalı yönlerinden birisi on dokuzuncu yüzyılda teoloji içerikli tartışmanın kamu sağlığına bir engelleme oluşturduğu şeklindeki yürürlükte olan fikir birliğidir. Örneğin, Michael Dols ve Manfred Ullman hastalığın doğal bir fenomen olarak karantina gibi fiziksel tedbirlerle engellenebileceği şeklindeki görüşü eninde sonunda kınayan veba üzerine yazılmış erken tartışmalar konusunda fikir beyan ettiler.¹ Görüşlerine göre, İbn Al-Hatib gibi erken İslam âlimleri, ilaç alarak, çevreyi sağlığa uygun bir duruma getirerek ya da veba ile dolu olmayan bir yere firar ederek insanların veba ile mücadele edebilecekleri şeklindeki düşünceye on dördüncü yüzyılın ortasında itirazda bulunmuş olabilirler. Bununla birlikte, İslam düşünürleri yavaş yavaş dogmatizme döndüler. Vebanın köken olarak mizaç itibarıyla ruhsal olup Tanrı tarafından gönderilen bir kutsama olduğunu tespit ettiler. İddia edildiğine göre en etkili İslam âlimi olan İbn Hacer hiçbir tedbir alınmamasının ve kişinin kendini kadere teslim etmesinin (tevekkül) yegâne münasip bir cevap olduğu şeklinde bir sonuca vardı. Bu iddia Dolls ve

* Yrd. Doç. Dr.-, Appalachian State University, Boone, North Carolina, ABD.

¹ Michael Dols, *The Black Death in the Middle East* (Ortadoğu'da Kara Veba), Princeton University Press, 1977, 3-12; Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (İslam Anlayışında Tıp), Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978, s. 87.

Ulmann tarafından sonraki tıp tarihçilerine intikal etti. Bu tıp tarihçileri ayırım yapmaksızın on beşinci yüzyılın ortalarından itibaren kaderciliğin konu üzerinde hâkim olduğunu ileri sürdüler.

Osmanlı uzmanları hemen hemen aynı sonuçlara ulaştılar. Heath Lowry'nin veba hakkındaki son makalesi İslami düşünürlerin vebaya karşı olan fiziksel önlemleri asla desteklemediklerini ileri sürmektedir. Onların kaderciliği, Sultan Selim'in Ortadoğu Arap merkezi topraklarını 1517'de fetih ettikten sonraki Osmanlı politikasını sürekli olarak belirledi.² Daniel Panzac'ın veba üzerine olan monografisi de bu görüşü desteklemektedir. Panzac, Osmanlılar'ın davranışlarını on dokuzuncu yüzyılın ortasında Tanzimat reformcularının Fransızlar'dan karantina sistemini kabul ettikleri zaman değiştirdikleri görüşünü devam ettirmektedir. Ona göre, reform gayreti, tümüyle İslam hukuk ilmine aykırı düşmektedir ve zamanında ateizme olan benzerliğine dikkat etmektedir.³

Bu erken bilimsel araştırmanın aksine, Osmanlı dinsel âlimleri ilgilendiren bu inceleme on beşinci yüzyılın sonlarından on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar uzanan canlı ve devam eden bir tartışmayı gözler önüne sermektedir. Bu sürenin bir tarafından öbür tarafına uzanan yazarlar veba ile ilgili yaklaşım tarzlarını tartışmaya devam ettiler. Genel alışkanlıklar ve devlet politikaları ışığı altında konuyu bir bağlam dâhilinde incelediler. Bunlardan birisi III. Selim döneminin önde gelen bürokratlarından ve bir müslümanın hiç bir tedbir almaması gerektiği dogmatik fikrini savunan Osman bin Süleyman Penah Efendi'dir.⁴ O, Tanrı'nın insanlığın kaderini önceden belirlediği için alınan tedbirin kişinin Tanrı'ya olan güvenine (tevekkül) ihanet edeceğini münakaşa etti.

Çoğu yazarlar bununla birlikte bu kaderci yaklaşıma dünyevi yargılama ve musibetlerle uğraşırken inisiyatifi ele almak anlamında tedbir almanın Tanrı'nın insanlar için olan sorumluluğunu yerine getirdiğine dikkat çekerek cevap verdiler. Osmanlı'da veba literatüründe bireysel hareketin (kaza) ilk savunucuları İdris-i Bitlisi ve İsmâeddin Ahmed bin Mustafa Taşköprüzade'dir. Bitlisi on altıncı yüzyıla geçerken yaşamış Osmanlı devlet adamı ve sufüdür. Taşköprüzade, onaltıncı yüzyılın ortasında Osmanlı'da önde gelen kadı, mistik ve âlimdir. Her ikisi de, vebaya karşı tıbbi tedavi

² Heath Lowry, "Pushing the Stone Uphill: the Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," (Kayayı Yukarı İtmek: Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda Hıyarcıklı Vebanın Osmanlı Şehir Toplumuna Üzerindeki Etkisi), *Journal of Ottoman Studies* XXIII (2003), s. 130.

³ Daniel Panzac, *La Peste dans L'Empire Ottoman, 1700-1850*, Leuven: E. Peeters, 1985, 1-10.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1308/1890-1315/1897, Westmead, UK: Gregg International Publishers Limited, 1971, 3. cild, 133-134; Osman bin Süleyman Penah, *Risale-i Taun*, Süleymaniye Kütüphanesi: Serez 2920, 1218/1804, 2A-2B.

arama ya da veba dolu bölgeyi terk etmeye teşebbüs anlamında daha çok bireysel tepkiler üzerinde odaklandılar.⁵ Daha sonra erken ondokuzuncu yüzyılda Hamdan Efendi geniş kapsamlı kamu sağlığı projelerini kabul ettirmeye çalıştı. Örneğin, Hamdan Efendi vebayı kesinlikle maddi bir ortam içerisinde bulaşıcı bir hastalık olarak tanımladı ve Osmanlılar'ın tebasını korumak için karantinayı tatbik etmesini teklif etti.⁶

Bu yazarların fikirleri bir görüş birliği oluşturmuyor. İslam hukukunun vebaya karşı alınan materyal tedbirleri onaylayıp onaylamadığına ilişkin tartışma karantinanın gerçekleştirildiği 1830'lara kadar devam etti. Bununla birlikte buradaki sunumun tartıştığı nokta şudur: Önlem alma taraftarları, hem onaltıncı yüzyılın ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nun baş din görevlisi Ebussuud Efendi'nin vebadan ölümleri engellemek için firar etmeyi bir metod olarak tasdik ettiği sırada hem de Hamdan'ın çok daha sonra 1836'da başarı ile gerçekleştirdiği karantina sırasında devlet inisiyatifli bir reform için yeterli bir tartışma ortamı yaratabildiler.⁷ Bulduklarım, önlem alma taraftarlarının İslam hukuku kaynaklarını yani İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ı, Hz. Muhammed'in söylediği sözleri (hadis) ve müslüman cemiyetinin ilk deneyimlerini yönlendirecek şekilde reformu haklı çıkardıklarını canlandırmaktadır.

Bireysel hareketlerin karşıtı olarak alınyazısı sorusu üzerine odaklanarak buradaki deneme şunu gösterecektir: on dördüncü yüzyıldan itibaren Osmanlı İslam yazarları, vebaya ve insanın ıstırap çekmesine ilişkin diğer konular hakkında inanç ihtiyaçlarını dikkatli bir şekilde dengeleyerek cevap verdiler. Yani hastalıkların ve insanların eşit olarak Tanrı'nın yarattığı inancı ve insan aklının ıstırabın üstesinden gelmedeki teşebbüsü tasdik ettiğiidir.

Osmanlı âlimleri veba ile ilgili tartışmalarını çoğu kez theodocity bağlamında bir çerçeve dâhilinde incelediler: Eğer Tanrı herşeyi önceden belirliyorsa insanlar dünyevi olaylara nasıl cevap vermeliler? Öylesine bir cevap dogmatik Osman'ın düşüncesinde gözükmektedir: Gücü herşeye yeten tüm bireysel faaliyetleri olanak dışı bırakmaktadır. O, bir grup hastalıklı

⁵ Muhammed Salih, çeviren, *Hısn ül-Veba: Terceme-i Risalet ül-Veba*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 4015, 1827; Ebussuud Efendi, *Risale-i Ebussuud*, Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli no. 43, 1580; Abdülgani Efendi, çeviren, *Risale İ't-taun ve'l-Veba*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 275, 1586.

⁶ Hamdan bin El-Merhum Osman Hoca, *Tercüme-i İthaf el-Munassifin ve'l-Udeba bi Mabahit el İhtiraz'an el-Veba* (Adalet Dağtanlara ve Okumuş Kesime Vebayı Ortadan Kaldırmak Hakkında), Süleymaniye Kütüphanesi: Nafiz Paşa 836, 1252/1836.

⁷ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972, s. 93; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Türkiye'de Çağdaşlaşma), Montreal, McGill University Press, 1964, s. 113.

deve ve koyunları olan bir bedevinin Hz. Muhammed ile olan konuşmasını ileten bir hadisi örnek olarak gösterir: Bu bedevi Hz. Muhammed'e: "Develer kumsalda oturmaktadır ve uyuz hastalığını (carrab) koyunlara bulaştırmaktadırlar." O zaman Hz. Peygamber sordu: "Hangisi hastalığı ilk olarak kaptı? Deve uyuz hastalığını nasıl aldı?" Osman'ın vardığı sonuç hastalığın bir hayvandan diğerine bulaşmasından ziyade "Tanrı'nın hastalığı hayvanların her birine verdiğidir." Ona göre, bu durumdaki kurbanların hayvan olmaları ve insan olmamaları gerçeği önemli değildi. Düşüncesinde Tanrı insan ya da başka türlü hiç bir arabulucuya ihtiyacı olmaksızın hareket eder. Başka bir şekilde inanan ya da önlem alan herkes inançlarını şüphe içinde bırakacaklardı. Öylesi inançlar ve faaliyetler insanların Tanrı gibi hareket etmesine, aldanmasına yol açacaktı.⁸

Osman için müslümanın vereceği gerçek biricik cevap kendini kadere teslim etmesi (tevekkül) ve Tanrı'nın vebaya yakalanan kişi ya da ailesine nimetini verdiği gerçeğidir.⁹ Mustarip olan kişi dindar bir müslüman ise o zaman kadın ya da erkek, kişinin korkmasına gerek yoktur. Zaten veba aslında inananları cennete gönderen "bir nimet ve şehitlik" demektir. Aksine olarak, eğer müslüman olmayan kişi vebadan ölürse, kadın ya da erkek, kişi cehenneme gideceği için bir eziyet olacaktır. Osman bir hadisi örnek olarak gösterir. Muhammed der ki "veba(taun) Tanrı'nın cezalandırması ve kutsamasıdır. Eğer bulunduğunuz bir yer de veba meydana gelirse, olduğunuz yerde kalın ve sabır ederek bekleyin. Tanrı'nın isteği istisna olmak üzere size hiç bir şey olmayacak. Tanrı size aynı yeri şehitlik olarak verecek."¹⁰ Aynı biçimde Osman'ın anonim bir çağdaşı şunu söyler: "Veba, Tanrı'nın insanlar üzerinde olan merhametinin bir ifadesidir."¹¹

Osman ayrıca vebanın aslında kutsal savaşa eşit olduğunu farz etmektedir. Muhammed'in dua ettiği başka bir hadisi örnek olarak verir: "Tanrım, lütfen ümmetimin senin için savaşta ya da taundan ölmesine neden ol. Din düşmanlarının ya da taunun batırması (ta'n) ile ölsünler. Bu şekilde şehit olabilirler."¹² Burada o dile ait Arapça terimlere dikkat çekmektedir: batmak (ta'n), veba (taun) ya da "delip geçilen kişi" aynı kökün farklı şekilleridir. Başka bir noktada Osman, onaltıncı yüzyılın en büyük Osmanlı İslam hukuku uzmanı Ebussuud Efendi'yi alıntılıamaktadır. Ebussuud Efendi'ye bir fetvada savaş alanlarındaki ya da veba şehitlerinin şayet

⁸ Osman, 14A-14B.

⁹ İbid., 13A-14B.

¹⁰ İbid., 8A.

¹¹ Sa'deddin Süleyman bin Muhammed Emin Müstakimzade, Cihazı'l-Macun fi'lhalas Mine't-taun (Vebadan Kurtuluş İçin Yemek Tarifleri), Süleymaniye Kütüphanesi: Esad Efendi: 1329, 1194/1780, 49B.

¹² Osman, 5B.

birbirlerine eşit olup olmadıkları hakkında soruldu. Ebussuud, İmam Ahmed bin Hasan'ın veba ve savaş şehitlerinin kan lekelerine kadar aynı türde yaraları olduklarına dair bulduklarını tekrarladı. O zaman müslüman âlimlerin (fukaha) ve gelenekselcilerin (muhaddisin) tasvip ettikleri karara dikkat çekti.¹³ Böylece Osman, dindar müslümanların İslam düşmanları ile savaşmaya çağrıldıkları şekilde vebayı hararetle kucaklamaları gerektiği sonucuna vardı.

Diğerleri Tanrı'nın günahkârları veba ile cezalandırdıkları hakkındaki iddiaya dair tartışmaları ilave ettiler. Örneğin, Bitlisi, Tanrı'nın Kuran'da Firavun'u ve Mısırlılar'ı Musa'yı ve ona takip edenleri köle olarak tutmalarından dolayı cezalandırdığını söyler (Sure:7, ayet: 133): “Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak onların üzerine tufan, çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gönderdik; yine de büyüklük taşladılar ve günahkâr bir kavim oldular.”¹⁴ Benzer şekilde Hamdan, Ömer bin Elasin'in vebanın “dağlara doğru yayılan bir ateşin” “Tanrı'nın cezalandırması hakkında bir işaret olmasına” benzediği şeklindeki ifadesine dikkat çekmektedir.¹⁵ Osman, Tanrı'nın cezalandırmasının O'nun iradesine karşı koymak ile eş anlamlı olduğunu ifade ederek yukarıdaki ifadeyi onayladı.¹⁶

Öylesi sonuçlara varan ilk müslüman düşünürü kesinlikle Osman değildi. Michael Dols'a göre, İbn Hacer Al-Askalani (ö. 1449) “Ortodoks İslam” inançlarının örneğini teşkil etmekteydi. İbn Hacer'e göre, sadece Tanrı vebaya sebebiyet verebilir, vebadan ölüm de müslümanlar için “kutsama ve şehitlik” kâfirler için de Tanrı'nın cezalandırması demektir.¹⁷ Osman'ın fikirleri aynı zamanda onuncu yüzyıl Aşarî okulunu yankılamaktadır. Aşarî okulu, erken Abbasi dönemi rasyonel teoloji okulunu temsil eden Muteziler'e karşı İslam dünyası boyunca yaygın olan bir tepkidir. Aşarîler nedensellik gücüne sahip insanları ya da tabiatın kendisini red ettiler. Tanrı'nın alışkanlıkları, tüm olayları kesin ve açık olarak belirtti, zamanı ve boşluğu atomlara ayırdı ve özerk doğal yasayı imkânsız hale getirdi.¹⁸

Diğer Osmanlı âlimleri bu kaderci argümanları kabul etmediler. İdris-i Bitlisi Mekke'deki hac görevinden dönerken Şam'daki vebadan kaçınmak için kendi kişisel tercihi hakkında kapsamlı bir savunma yazdı.

¹³ *Ibid.*, 10A.

¹⁴ Bitlisi, 4B.

¹⁵ Hamdan, 57A.

¹⁶ Osman, 8A.

¹⁷ Dols, 110-113.

¹⁸ Fazlur Rahman, *Health and Medicine in the Islamic Tradition: Change and Identity (İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp: Değişme ve Kimlik)*, Chicago: ABC International Group, 1998, 15-16.

Cezayir'den sürülen Hamdan bin El-Merhum Osman Hoca 1830'daki Fransız istilasına açıkça karşı koyduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. Hamdan evrende özerk bir yere sahip olan doğal kanunların nedenselliğine inandı.¹⁹ Bitlisi'ye göre hiç kimsenin inkâr etmeyeceği şekilde Tanrı doğal reaksiyonları yarattı. Su içen kişi tatmin olmuştur. Fakat suyu yadsıyan kişi susuz kalır. Benzer bir şekilde, vebanın patlak vermesi gibi ölümcül bir tehlikeyi gören kişi doğal olarak korkar. Bitlisi aynı tepkileri hem dünyevi hem ilahi ihtiyaçlarla bir harmoni olacak şekilde gördü.²⁰

Hamdan. Bitlisi'nin argumanlarını, Osmanlı resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de veba üzerine olan bir makalede bir adım daha ileri götürdü. 1838 yılında karantina sistemini uygulama hakkında ki gerekçeyi yazdı.²¹

“Dünyada hiç kimse, Tanrı'nın yarattığı farklı nesnelere arasında yerleştirdiği bağlantıları daha fazla inkâr edemez. Bu bağlantı birbirlerine olan karşılıklı ihtiyaç ve bağılıktan oluşur. Böylece, örneğin açlık sadece beslenme ile durdurulur; su susuzluğu giderir; keder bir hatayı takip eder' kişinin kurtuluşu doğru Tanrı'ya tapınmakla ve O'nun yasalarına doğru olmakla gerçekleşir. Aynı zamanda, Tanrı yıldızlar, mineraller, sebzeler ve pek çok hayvan türlerini içerecek şekilde tüm cansız varlıklara uygun özellikleri tayin etti. [Örneğin], ateş yanar ve su susuzluğu giderir. Şurası doğrudur ki eğer her şeye gücü yeten Tanrı, isterse İbrahim'e olduğu gibi kendi yasalarının etkisini geçici olarak durdurabilir. Bununla birlikte bu bir istisnadır. [Genel olarak] ihtiyaçların sadece benzer araçlarla giderilebileceği gibi bu yasalar değişmez. Çünkü açlık beslenmeyi, susuzluk suyu ve hastalık ilacı gerektirir.” Burada Hamdan şunu savunmaktadır: Doğal nedensellik, uyarıcıya olan basit kişisel tepkiyi fazlasıyla açıklamaktadır. Hamdan doğal yasaların sebepleri idare ettiği, dünyevi olaylarda ilahinin sınırlı bir rol oynadığı dünyayı açıkladığını varsaydı. Tanrı'nın gücü üstündü. Fakat nadiren yerine getirildi.

Hem Bitlisi hem Hamdan böylesine bir dünyada Tanrı'nın iradesini yasalılaştırmada insan inisiyatifinin anahtar olduğunu aynı zamanda tartıştılar. Örneğin, Bitlisi, Tanrı'nın insanlara rasyonel düşünceyi hediye olarak insanların tehlikede olduklarında bu yetenekleri kullanabilecekleri beklentisiyle verdiğini savundu.²² Bu durumdaki bir kişinin cevap seçenekleri en sonunda Tanrı'nın iradesine uymaktadır. Eğer kişi uygun bir biçimde tercihini yaparsa seçilmiş yolu (ihtiyar-i vacib) isteyecektir. Bununla birlikte kişi ilahi iradeye karşılık vermeyi tercih ederse, Tanrı'nın

¹⁹ Bitlisi, 6B-7A; Hamdan, 39A.

²⁰ Bitlisi, 13A.

²¹ Panzac, 583-584.

²² Bitlisi, 10B, 13A-14A, 15A, 38A-41B, 61A-61B.

iradesi herşeye karşın üstün gelecekti. Bundan dolayı, doğru yolu istemek kişinin kendini Tanrı'ya teslim etmek fikriyle çelişmekten ziyade onu tasdik edecektir. Yanlış yolu tercih etmek tevekküle uyacaktır. Fakat en sonunda önemsiz olacaktır.²³

Hamdan bu düşünceleri destekledi. Tanrı'nın diğer dünyevi amaçlarıyla ilgilenenlerin materyal gerçekliklerle ilgilenmeyi red ederek Tanrı'nın iradesine ihanet ettiklerini savundu. Bu dikkati başka yöne çeken fantezi, doğru teslimiyetin karşısı idi. Ona göre, teslimiyet gerekli tedbirleri alıp en sonunda etkiyi Tanrı'ya bırakmaktı.²⁴

Bitlisi ve Hamdan'ın ikisi için de Tanrı'nın en zorunlu emir kişinin rasyoneliteyi kullanıp tehlikeyi önlemesidir. Örneğin, Bitlisi, Kuran'daki gerektiğinde yenilmesi yasak olan yiyecekler hakkındaki karara başvurur (Sure: 16, ayet: 115): “ (Allah) size, sadece ölü hayvanı, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanı haram kıldı. Ancak kim mecbur kalırsa başkalarının haklarına saldırmaksızın, sınırı da aşmadan (bunlardan yiyebilir). Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.” Bitlisi, açlık tehlikesinde olan kişinin yasaklanmış yiyeceği yemesinin vebadan hayatını kaybetme tehlikesi içerisinde olan kişiye çok benzediğine samimiyetiyle inandı. Böylece, İslam geleneğine uymasa bile bir müslüman hayatını korumak için tedbir alabilir.²⁵ Aynı şekilde Hamdan şunu söylemektedir: “Önlem alın; ne şekilde olursa olsun hazırlanın; kendinizi tehlikenin içine atmayın; Tanrı size ve hareketlerinizi yarattı.”²⁶

İnsan inisiyatifi üzerindeki bu odaklaşma, doğanın üstesinden gelmek için Hamdan ve Bitlisi'nin Muhammed ve ona eşlik edenlerin deneyimlerine olan güven duygusuna paralellik gösterdi. Asıl mesaj insanlığın kendi kaderini kontrol etme ihtiyacı idi ki bu da İslam düşünürleri arasında görülen humanistik bir argumandı. Bundan başka, bu taraftarlar şuna inandı: İnsanlar yaratılanın sınırlarını görmek için sadece doğal mantığı anlamadı. Hatta yaratanın sınırlarını O'nun bağımsız bir aktöre ihtiyacı bağlamında anladı. Eklektik bir sufi olan Bitlisi ve reformcu Hamdan gibi Osmanlı rövizyoncuları ile ilgili netice ilahiye tamamlayan sektüler dünya anlayışı idi. Veba ile mücadelede insan deneyimini vurgulayan bu onaylama böylece geçerli olan bilimsel faraziyenin aksini iddia etti. Bu bilimsel faraziye pek çok yüzyıllara uzanan çoğu Osmanlı dinsel yazarların doğal bir hastalık olan vebaya karşı olan önlemleri değişmez bir şekilde inkâr eden dogmatik ve köktenci müslümanlar olduklarıydı.

²³ İbid., 14A.

²⁴ Hamdan, 55A.

²⁵ Bitlisi, 56A.

²⁶ Hamdan, 41 B.